

Prof. dr. Irena Praskač - Salčin

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

irena.praskac@fpn.unsa.ba

UDK / UDC 316.774(497.6)

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 15. 11. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 25. 03. 2025.

MEDIJSKE POLITIKE INTERPELACIJE I POSLJEDICE ETNIČKI RAZDIJELJENOG MEDIJSKOG PROSTORA U BOSNI I HERCEGOVINI

INTERPELLATION MEDIA POLICIES AND CONSEQUENCES OF ETHNICALLY DIVIDED MEDIA SPACE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sažetak

Povijesne činjenice razvoja informacijsko-komunikacijskog i medijskog sistema u Bosni i Hercegovini pokazuju da je svako političko uređenje reformiralo postojeće komunikacijske kanale organizirajući ih shodno vlastitim ideološkim ambicijama. Različite vrste i tipovi društvenog kontroliranja medijskog prostora Bosne i Hercegovine u povijesti najčešće su bili motivirani „strahom od političke subverzije“ (McQuail, 2010). Savremena historija devedesetih godina i rat u Bosni i Hercegovini rezultirali su kreiranjem medijskih prostora koji su uzročno-posljedično korespondirali sa etnički razjedinjenim teritorijem i u savremenom medijskom okruženju nastavili medijske politike interpelacije tj. slijepog praćenja/manipulacije ideologije koju je marksistički filozof Althusser definira nametanjem načina razmišljanja ili življenja a koje korespondiraju sa utemeljenim nacionalnim konceptima. Forme političkog paralelizma medija u Bosni i Hercegovini danas vidljive su kroz indikatore organizacijske ili finansijske povezanosti medijskih struktura i različitih političkih/interesnih grupa, političke orijentiranosti uredničkih i novinarskih kadrova te korištenja medija uslovljenih teritorijalno-etničkim kriterijima. Predmet analize su stepen i forma političkog paralelizma bosanskohercegovačkih medija u povijesti. Analiza je pokušala odgovoriti na problemsko pitanje koje se odnosi na pitanje objektivnog prepoznavanja potreba i interesa javnosti u kreiranju svakodnevnih medijskih agendi koje bi, između ostalog, trebalo biti u funkciji kritike, kontrole i integracije a na koje danas snažno utječe povijesna medijska praksa i medijsko naslijeđe. Istraživanje polazi od hipoteze da je svako državno-pravno ustrojstvo u historiji Bosne i Hercegovine u cilju uspostavljanja i učvršćivanja određenog sistema uspostavljalo i specifične

komunikacijske/medijske strukture čime se omogućava/lo medijsko promicanje i učvršćivanje već postojeće društveno ustaljene prakse etnički razjedinjenog društva. Cilj istraživanja je ukazati na značajnost utemeljnja i razvijanja stabilnih i nezavisnih medijskih organizacija u Bosni i Hercegovini koje će omogućiti naciji da zamišlja sebe kao koherentnu, značajnu i homogenu zajednicu te ukazati na to da osnovne medijske funkcije mogu biti dragocjeni resursi prevazilaženja etničkih, političkih, nacionalističkih i hegemonističkih politika u savremenim društvenim konstelacijama.

Ključne riječi: *medijske politike, interpelacija, politički paralelizam, komunikacijske/medijske potrebe*

Summary

The historical facts of the development of the information/communication and media system in Bosnia and Herzegovina represent that each political system has reformed the existing communication channels, organizing them according to its own ideological ambitions. Different types and forms of social control of the media space in Bosnia and Herzegovina in history have most often been motivated by “fear of political subversion” (McQuail, 2010). The contemporary history of the nineties and the war in Bosnia and Herzegovina resulted in the creation of media spaces that corresponded with the ethnically divided territory and continued the media policies of interpellation, blind following/manipulation of the ideology that Marxist philosopher Althusser defines by imposing ways of thinking or living that correspond to established national concepts. Forms of political parallelism of the media in Bosnia and Herzegovina today are visible through indicators of organizational or financial connections between media structures and different political/interest groups, political orientation of editorial and journalistic staff, and the use of media conditioned by territorial-ethnic criteria. The subject of the analysis is the degree and form of political parallelism of the Bosnian-Herzegovinian media in history. The analysis tried to answer the problematic question related to the issue of objective recognition of the needs and interests of the public in the creation of everyday media agendas, which, among other things, should be in the function of criticism, control and integration, and which are today strongly influenced by historical media practice and media heritage. The research starts from the hypothesis that every state-legal organization in the history of Bosnia and Herzegovina, in order to establish and consolidate a certain system, also established specific communication/media structures, which enabled media promotion and consolidation of the already existing socially established practice of an ethnically divided society. The aim of the research is to point out the importance of establishing and developing stable and independent media organizations in Bosnia and Herzegovina that will enable the nation to imagine itself as coherent, significant and homogeneous community and to point out that basic media functions can be valuable resources for overcoming ethnic, political, nationalist and hegemonic policies in contemporary social constellations.

Keywords: *media policies, interpellation, political parallelism, communication/media needs*

Uvod

Kako tvrdi Gros (1976) da bismo saznali o sadašnjosti u svjetlu prošlosti to znači da o prošlosti saznajemo u svjetlu sadašnjosti a to nakupljeno znanje o prošlosti uvjet je za izgradnju društveno-historijske svijesti nužne za društvenu djelatnost. Društvena historija medija pokazuje nam da su neke pojave u medijima mnogo starije nego što to obično smatramo te naglašavaju uzajamnosti i značajnosti istraživanja historije i komuniciranja/medija (Brigs, Berk, 2006). Upravo povijesni obrasci pokazuju kako je moć medijskog utjecaja u različitim društvenim okruženjima prepoznata vrlo rano te se na različite načine kontrolirala, ograničavala ili iskorištavala.

Brigs i Berk navode kako suština djelovanja prvog cenzorskog akta poznatijeg kao *Index librorum prohibitorum*, utemeljenog na zabrani jeresu, nemoralu i pobuna, nije bila ograničena samo na knjige već i na pozorišna djela s obzirom na činjenicu da je procenat pismenog stanovništva bio neznatan. Autori navode da to, ipak nije spriječilo glumce da izgovore neprimjerene komentare ili stavove u toku predstave uprkos činjenici da su oni unaprijed kontrolirani. Može se reći da je indeks bio izmišljen kao protivotrov protestantizmu i štamparstvu. Bio je to pokušaj brobe štampom protiv štampe (Brigs, Berk, 2006:73). Inkvizicije koje su se borile protiv reformatorskog pokreta u svim poljima društvene djelatnosti u 15., 16. i 17. vijeku postale su kasnije sinonim za sve aktivnosti koje su podrazumijevale onemogućavanje širenja nepoželjnih ideja (Tucaković, 2000). Kasniji tehnološki razvoj novih medijskih formata samo će usložniti već postojeći *problem* značaja kreiranja medijske persuzije i publiciteta, kako tvrde Brigs i Berk, bilo da je on ekonomski ili politički. Na primer, ugled Luja XIV, njegova „slava“ kako ju je nazivao, dosta je dugovala štampi (Brigs, Berk, 2006:97). Pojava radiodifuzije omogućila je nesagledive mogućnosti utjecaja i persuzivnog djelovanja. Razvoj telegrafije, kao neposredne pretače razvoja radija, još 1889. godine britanski premijer, markiz od Solzberija definirao je kao djelatnost koja je okupila čitavo čovečanstvo na jednu ogromnu uzvisinu, sa koje ono može da vidi sve što se radi i da čuje sve što se govori i da sudi o svakoj politici koja se sprovodi u trenutku u kom se ti događaji dešavaju (Brigs, Berk, 2006:187). Upitnost stepena logike racionalnosti u kontekstu medijskih reprezentacija pokazat će emitiranje čuvene radiodrame Herberta Georgea Wellsa *Rat svjetova* iz 1938. godine. Bez obzira na najavnu špicu, u kojoj je bilo jasno naznačeno šta se emituje, radiodrama je izazvala neviđenu paniku. Oko šest miliona ljudi čulo je emisiju, a skoro petina povjerovala je u dolazak marsovaca. Wells je došao i na sud, gdje je morao objasniti iluziju koju je proizveo (Praskač – Salčin, 2023:63). Mogućnosti radiodifuzije će ponajbolje iskoristiti totalitarni režimi. Goebbels i Hitler su radijsku

tehnologiju koristili za kreiranje i emitiranje ideoloških govora u cilju indoktriniranja narodnih masa. Otkrivanjem mogućnosti radijske montaže bili su u prilici manipulirati tonskim zapisima na magnetofonskim uređajima. Autori Bjelica i Jevtović tvrde da nimalo slučajno nije to da su prvi njemački stručnjaci iz preduzeća AEG i BASF prvi na svijetu uspjeli da sačuvaju snimak na pokretnoj traci – magnetofonu...Kolika je njegova važnost ilustruje podatak kako je patent čuvan kao najveća vojna tajna, koja je otkrivena tek kada su Amerikanci zarobili tri uređaja skrivena u zgradi Berlinske opere (Bjelica, Jevtović, 2006:127 citirano u Praskač – Salčin, 2023:59). Podatak da je nekolicina komunikacijskih izuma nastala pod pokroviteljstvom vojske ostavlja zanimljivu mogućnost istraživanja Fidlerove (2004) teze u kontekstu koje su svi vidovi promjena u komunikacijskim/medijskim formatima bili uzrokovani tehničkim/društvenim napretkom ili političkim i konkurentskim pritiscima. Sa pojavom televizije pitanja medijskih utjecaja će se usložniti kao i njihov stepen i vrsta. Prijenos slijetanja na Mjesec gledalo je 125 miliona Amerikanaca i 723 miliona ljudi širom svijeta. Od značajnijih, dramatičnih televizijskih prijenosa izdvajaju i: pad Berlinskog zida 1989. godine, raspad Sovjetskog Saveza, bombardovanje Libije, raspad Jugoslavije, rat u Bosni i Hercegovini...Autori tvrde da kasnija istorijska tumačenja ovih događaja u osnovi se baziraju na medijskim opisima tih događaja tvrdeći da koliko god tadašnja tehnologija omogućavala njihovo praćenje njihova istinitost je ostala najviše ugrožena, što je u suštini, prema njima, neophodna vrijednost televizijskih priča (Brigs, Berk, 2006).

Koja god zemlja, koji god režim, koja god agencija, koji god period bio u pitanju, raison d'être svih medijskih kuća bilo je nuđenje programa velikoj, nepoznatoj publici. Različite zemlje nisu predstavljale isti broj programa, nisu to činile na isti način iz mnogo razloga, mahom istorijskih, mada su koristile u suštini istu tehnologiju,... (Brigs, Berk, 2006:306).

Prema McQuailu (2010) oblici društvene kontrole medija gotovo uvijek su motivirani, u prvom redu, zbog straha od političke subverzije a potom i zbog: moralnih ili kulturoloških razlika, borbe protiv cyber kriminala i nacionalne sigurnosti. Takvi motivi medijskog kontroliranja, prema autoru, ostvaruju se pretežno kroz: cenzuriranje medijskih sadržaja, zakonska ograničenja, kontrolu infrastrukture, ekonomske/privredne mjere te samoregulaciju i autocenzuru. Radojković i Stojković (2009) navode kako je država jedan od najvažnijih regulatora društvenih procesa i odnosa naročito u smislu uspostavljanja normativnih okvira koji utječu na funkcionisanje svakog informacijsko-komunikacijskog sistema. Njena uloga zakonodavca, međutim, nije bila istovjetna kada su u pitanju različiti medijski formati, historijski periodi i različita društvena okruženja. Država je, naime, od samog početka

uočila izrazitu moć tih novih medija i nije želela da se odrekne tako efikasnog instrumenta informisanja i oblikovanja javnog mnijenja (Radojković, Stojković, 2009:45). Autori deskriptuju pet osnovnih obrazaca suodnosa medija i države prema Majklu Robinsonu. Prvi obrazac definira tzv. *suprotstavljene medije* koji odbacuju vrijednosti na kojima se temelji država, ne koriste službene izvore informacija i reinterpetiraju šire kontekste razumijevanja. Autori tvrde da su to obično marginalni mediji kojima je ugled i utjecaj mnogo veći od stabilne ekonomske održivosti. *Nezavisne medije* definiraju kao medije koji prihvataju državno-politički ambijent u okviru kojeg egzistiraju ali se prema njemu odnose kritičko-analitički obično se baveći njegovim nedostacima. Treći obrazac definiraju kroz *simbiotičke medije* koji su kako u službi javnog interesa tako i interesa vlasti te u tom odnosu vide obostranu korist. *Birokratski mediji* su oni koji su, tvrde autori, u vlasništvu države te ona ima neposredne mogućnosti upravljanja njihovim djelovanjem. Posljednji, peti obrazac pripada tzv. *partijskim medijima* koji su zapravo direktna glasila političkih stranaka (Radojković, Stojković, 2009: 47,48,49).

U teorijskom smislu komunikološke teorije koje analiziraju organizaciju medija na osnovu uređenja države u kojoj egzistiraju i na koju utječe neizmjereno mnogo vanjskih, spoljnih faktora, kao što su historijsko naslijeđe ili kulturni ambijent označavamo korpusom normativnih komunikoloških teorija. Okvir normativnih teorija bavi se deskripcijom i analizom uslova nastanka i djelovanja idealnih oblika medijskih sistema. Vodeći se genezom komunikacijskih/medijskih teorija najstarija teorija potječe iz 16. vijeka a proistekla je iz državne filozofije o apsolutizmu. Kunczik i Zipfel (2006) smatraju da je u okviru ovih teorijskih shvatanja, *autoritarne teorije*, štampa trebala podržavati vladu i politiku te služiti državi. Nadzor je vršen cenzurom. Sa razvojem prosvjetiteljstva, u 19. vijeku, doći će i do razvoja *liberalne teorije* štampe koja je na printane medije gledala kao na oslobođene nadzora i utjecaja vlade. *Teorija o društvenoj odgovornosti*, prema McQuailu (2010), u prvi plan medijskih funkcija stavljala je medijski odnos prema javnom interesu, mada, dozvoljava vladama izvjestan vid utjecaja na medijsku organizaciju i djelovanje samo kada je u pitanju zaštita tog javnog interesa. Ova teorija analizirala je načine regulacije komercijalnih medijskih formata koji su u okvirima svog djelovanja i opstojnosti obično bivali na razmeđu ostvarenja profita i podržavanja javnog interesa. *Sovjetsko-komunistička teorija o štampi* bila je na tragu shvatanja razvoja i izvjesne preobrazbe društva u smislu ostvarenja komunizma koji je isključivao bilo koju vrstu motiviranosti stjecanjem profita. Mediji su, u okvirima ovih teorijskih konstelacija, analizirani kao sredstva održavanja i napretka socijalističkog sistema i partije odnosno „produžena ruka“ države. McQuail, u okviru korpusa normativnih teorija, govori i o *razvojnoj medijskoj teoriji* i *teoriji demoratskog*

učešća (demokratsko-participativna teorija). Zanimljivo stajalište autora polazi od shvatanja da, u okvirima razvojne medijske teorije, mediji bi, u skladu s politikom, trebali promicati nacionalni razvoj, nacionalnu kulturu, jezik, autonomiju i kulturni identitet zemalja u okviru kojih djeluju podržavajući i aktualna politička i ideološka stajališta. McQuail ide čak tako daleko da državi, radi postizanja razvojnih ciljeva, eksplicitno odobrava pravo na cenzuru medija (Kunczik, Zipfel, 2006:39 citirano u Praskač-Salčin, 2023:37). Teorija demokratskog učešća potencira neprikosnovenu i obvezujuću ulogu javnosti i građana u osnivanju, finansiranju i kontroliranju javnih medija. Okvir predmetne analize vrste i tipova društvenog kontroliranja medijskog prostora Bosne i Hercegovine te medijskih politika interpelacije dijelom se zasniva i na korpusima komunikoloških teorija korelacije medija i društva, medija i politike, strukturalno-funkcionalističkih teorija te teorija političke ekonomije. *Marksistička teorija medija*, također, medije promatra kao sredstva vladajućih političkih elita kojima promiču vlastite ideološke ciljeve zarad održanja na vlasti. Nekoliko različitih pristupa ove teorije kao što je pristup frankfurtske škole podržavaju interpretaciju medija kao kreatora kulture koja oslikava interese dominantne ideologiju elite na vlasti. Dominaciju određene ideologije koja se latentno nameće i njenu vladavinu u svim segmentima društva pa i medijskim sistemima razmatra i Gramscijeva *teorija hegemonije* – vladavine ideologije u svim segmentima društva.

Budući da su političke partije, uz državu, osnovni kanali (re)distribucije političke moći, jasno je da one predstavljaju nezaobilazan činilac svih tipova političkog komuniciranja (Radojković, Stojković, 2009:87). Sabato (1993) razlikuje tri povijesne faze u razvoju odnosa politike i medija. Period prije 1966. godine označio je medije tzv. *psima mezimcima* (eng. *lapdog*) usljed njihovog veoma bliskog odnosa sa političkim autoritetima i iznimno rijetkih situacija u kojima su ih kritikovali. Period od 1966. do 1974. godine obilježilo je istraživačko novinarstvo i, kako autor navodi, temeljan, kritičko-analitički pristup političkim procesima. U ovom periodu mediji su zaradili epitet *pasa čuvara* (eng. *watchdog*). Od 1974. godine autor navodi kako mediji počinju izvještavati o politici i političarima na senzacionalistički i agresivan način dok su u fokusu ovih tema obično njihovi „privatni životi“ te ih određuje *psima smetljarema* (eng. *junkyard*). Sa druge strane, Price (2011) navodi četiri tradicije političkog pristupa medijima:

- liberalizam, gdje je uloga masovnih medija da obezbijede tačno informisanje na osnovu kojeg se mogu donijeti ekonomske odluke. Moraju poštovati prava pojedinca, njima ne treba da upravlja država iako je regulacija neophodna,
- marksizam gdje masovni mediji postoje kako bi održali moć kapitalističke države,

- društveni reformizam gdje je uloga medija da budu konstruktivni dio razvijene demokratije,
- konzervativizam gdje je u cilju da mediji djeluju kao sila društvene kohezije (Praskač-Salčin, 2023:39).

Kunczik i Zipfel (2006) govoreći o teorijama korelacije medija i politike tvrde da mediji nisu u mogućnosti biti politička vlast jer nemaju instrumentariji niti mogu biti posve autonomni. *Teorija instrumentalizacije* govori o modelu u kojem su mediji postali ovisni o politici a težnja politike je da medije usmjeri prema vlastitim političkim težnjama. Paradigma međuovisnosti, odnosno simbioze medija i politike zasniva se na terminima *medijalizacije politike* i *politicizacije medija*. Prvi termin odnosi se na argumente u kontekstu kojih su mediji politiku podvrgnuli svojim zakonitostima a drugi, obratno. I jedan i drugi kontekst ovog međudnosa se udaljava od interesa javnosti. *Teorija medijskog upada*, također, je na tragu shvatanja u okviru kojeg su mediji zauzeli mjesto i ulogu politike. McQuail (2010) povijesno stremljenje državnih i političkih utjecaja na medijsku regulaciju, organizaciju i djelovanje definira i *teorijom konstruktivizma* i *teorijom masovnog društva*. U razmatranju oba diskursa nalazi se selektivno re/prezentiranje značenja i stvarnosti u cilju manipulacije i kontrole odnosno „proizvodnje pristanka“ i „lažnog odobravanja“. Pod pojmom *medijalizacije politike* Lou (2010) podrazumijeva tzv. „dvoslojni politički proces“ u kontekstu kojeg se stvarna politika političkih elita dešava i provodi *izvan* a skretanje pažnje sa nje *na* medijskoj pozornici tj. u medijima.

Klasična medijska funkcija kontrolora koji će na kritičko-analitički način pratiti rad državnih tijela, institucija i služiti kao sistem upozorenja izmijenjena je u novoj konvergirajućoj slici medija savremenog društva u kojem se svakodnevno stvaraju različiti i drugačiji komunikacijski kanali. U jedinoj konstanti promjene medija, medijskih funkcija, uloge države kao regulatora, političkih ambicija te u konačnici i same publike/korisnika tradicionalni medijski formati više nisu jedini i isključivi kontrolori. Građansko novinarstvo i mogućnosti diseminiranja različitih informacija i sadržaja koje novi medijski prostor omogućava afirmirala su prva povijesna, afirmativna stajališta o novim medijima kao začetnicima slobodnog, nekontrolisanog, demokratiziranog medijskog prostora koji svima nudi mogućnost participacije. Merilo zdravog razuma nije ono što neko kaže ili ono što neko želi da je istinito, već ono što to jeste (Brigs, Berk, 2006:417).

Na tragu Innisove *ravnoteže medije* u okviru koje svaki vremenski period nalaže i drugačiju medijsku formaciju i organizaciju koja bi trebala biti u skladu sa društvenim ambijentom tog perioda nastavak analize će pokušati elaborirati povijesnu dimenziju u okviru koje je svako političko uređenje u

Bosni i Hercegovini reformiralo postojeće komunikacijske kanale organizirajući ih shodno vlastitim ideološkim ambicijama, najčešće motivirano „strahom od političke subverzije“ (McQuail, 2010). Predmet analize su stepen i forma političkog paralelizma bosanskohercegovačkih medija u povijesti odnosno uzročno-posljedični povijesni elementi medijske interpelacije tj. slijepog praćenja/manipulacije ideologije koji u savremenom medijskom okruženju Bosne i Hercegovine korespondiraju sa etnički razjedinjenim teritorijem i sa utemeljenim nacionalnim konceptima. Analiza je pokušala odgovoriti na problemsko pitanje koje se odnosi na pitanje objektivnog prepoznavanja potreba i interesa javnosti u kreiranju svakodnevnih medijskih agendi koje bi, između ostalog, trebalo biti u funkciji kritike, kontrole i integracije a na koje danas snažno utječe povijesna medijska praksa i medijsko naslijeđe. Problem elaboracije odnosi se i na deskripciju medijskih politika u čijem centru interesovanja su bile re/prezentacije društvenih stvarnosti i problematika diseminiranih etničkim, nacionalnim, političkim, ideološkim, religijskim ili teritorijalnim kriterijima koji se na mnogo načina udaljavale od interesa građanina i javnosti, uopće. Istraživanje polazi od hipoteze da je svako državno-pravno ustrojstvo u historiji Bosne i Hercegovine u cilju uspostavljanja i učvršćivanja određenog sistema uspostavljalo i specifične komunikacijske/medijske strukture čime se omogućava/lo medijsko promicanje i učvršćivanje već postojeće društveno ustaljene prakse etnički razjedinjenog društva. Cilj istraživanja je ukazati na značajnost utemeljenja i razvijanja stabilnih i nezavisnih medijskih organizacija u Bosni i Hercegovini koje će omogućiti naciji da zamišlja sebe kao koherentnu, značajnu i homogenu zajednicu te ukazati na to da osnovne medijske funkcije mogu biti dragocjeni resursi prevazilaženja etničkih, političkih, nacionalističkih i hegemonističkih politika u savremenim društvenim konstelacijama. U konačnici, u interesu i skladu komunikacijskih potreba svakog pojedinca u bosanskohercegovačkom društvu.

Povijesne medijske politike interpelacije

Istraživanja komunikacijske povijesti Bosne i Hercegovine sežu još od perioda srednjovjekovne bosanske države i većina njih oslanja se na mnogobrojne pisane spomenike iz tog perioda. Već tada je potreba suživota, prihvatanja raznolikosti i prava na vlastito mišljenje i postojanje, utemeljila specifičan oblik komunikacije koji podržumijeva dijalog, razumijevanje, poštivanje drugog i drugačijeg, a ljubav prema svome (Tucaković, 2000:156). Ovaj vid specifične bosanskohercegovačke komunikacijske paradigme zadržat će se u svim narednim povijesnim razdobljima grupiranim prema kriterijima državnog kontinuiteta značajnim i izdvojenim u istraživanju društvene

povijesti medija u Bosni i Hercegovini. To su: period osmanske vlasti, period austrougarske uprave, period Kraljevine Jugoslavije i period Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Na ovu paradigmu utjecat će mnogostruki povijesni čimbenici, u prvom redu različite teritorijalno-hegemonističke težnje i nastanak i razvoj etničkih i religijskih zajednica.

Uvijek je napad na prirodu komunikacije imao za cilj da se stanovnici Bosne i Hercegovine podijele po konfesionalnim linijama, da se naglase njihove etničke razlike, da se stvore uslovi za prekid komunikacije, kako bi im se, odvojenim u vlastite katune, lakše moglo objasniti da im je život u zajedničkoj kući nemoguć, jer se tobože ne razumiju, razlike ih čine nesposobnim za dijalog, pa je konačna podjela jedino rješenje (Tucaković, 2000:158).

Sve društvene promjene koje je sa sobom donijela osmanska vlast u Bosnu i Hercegovinu od 1463. godine odnosile su se i na promjene u komunikacijskim praksama. Procesi komuniciranja odvijali su se posredno i neposredno kroz različite oblike usmene i pisane komunikacije zvaničnim pismima (bosančica, latinica, ćirilica, arebica) i jezicima (bosanski, turski, arapski, perzijski). Unutar vjerskih institucija razvijana je kultura opismenjavanja kao i institucija *muhabeta*, sinonima grčkih i rimskih govorničkih disciplina debate i retorike, kojim se vrijednovala snaga argumenata ali i poštivalo drugačije mišljenje. Sadržaj poruka u toj usmenoj komunikaciji nikad ne podstiče na mržnju, ne ukazuje na vjerske i etničke razlike. One su po svemu izraz multikulturalnog i multicivilizacijskog bića Bosne (Tucaković, 2000:166). Za vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini su izlazila četiri lista (*Bosanski vjestnik*, *Sarajevski cvjetnik*, *Bosna i Neretva*), koji označavaju početak bosankohercegovačke štampe i začetak savremenog sistema javnog komuniciranja Bosne i Hercegovine. *Bosanski vjestnik* bio je prvi nezavisni štampani mediji oslobođen utjecaja tadašnje vlasti a u čijem fokusu uredničke politike su se nalazili temeljni principi pravde, istine, obrazovanja, nauke i prosperiteta. U cilju utjecaja na tadašnju javnost osmanska vlast osniva štamparije i pokreće dva službena, državna lista, *Bosnu i Neretvu* koje će, u suštini, biti kako tumači tako i zaštitnici interesa trenutne vlasti. U uvodniku prvog broja "Bosne" se ističe da je zadatak novina "da poučavaju narod, da ga upute ka napredovanju", ali i da ga "posavjetuju u podaničkim dužnostima..." (Tucaković, 2000:184). Već u tom periodu zabilježene su prve tendencije teritorijalnih pretenzija, destabilizacije i usmjerene kampanje nacionalne identifikacije unutar sadržaja listova koji su se u tom periodu štampali na području Austrougarske. *Sarajevski cvjetnik*¹ se svojom uredničkom

¹ "Sarajevski cvjetnik" je najpoznatiji po svojim polemikama koje je vodio sa nizom srpskih i hrvatskih nacionalističkih novina ("Zastava", "Vidovdan", "Svetovid", "Jedinstvo", "Novi

politikom snažno suprotstavio tim nacionalističkim polemikama, a *Bosna* 3. avgusta 1873. godine, javlja da je vilajetska vlast zabranila distribuciju u Bosnu i Hercegovinu srbijanskih listova jer „oni pobuđuju nekim članicama na nemir žiteljstva bosanskog vilajeta i zato se strogo zabranjuje njihovo unošenje u Bosnu“ (Tucaković, 2006:76).

Jedan od primarnih zadataka austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, 1878. godine, bila je izmjena cjelokupnog sistema vlasti i uspostavljanje novih društvenih odnosa. Perma ustaljenim povijesnim obrascima interesovanja i pretenzije za kontroliranje usmjerene su na oblast komuniciranja. Austrougarske uprava u potpunosti modificira dotadašnje komunikacijske obrasce osmanske vlasti i uspostavlja potpunu kontrolu nad printanim medijima. Uz apsolutno kontroliranje dotadašnjih štamparija austrougarska monarhija pokreće službena/režimska glasila, provodi mjere cenzure i propagandne aktivnosti kojima će osigurati javno prihvatanje i odobravanje. Režimska glasila pokretala je sama austrougarska vlast a neslužbena različita profesionalna udruženja ili pojedinci. *Bosanskohercegovačke novine*, kao službeni list monarhije izlazile su i na njemačkom jeziku (*Bosnische correspondenz*) a njegov sadržaj govorio je u prilog „...civilizatorskoj misiji austro-ugarske vlasti u Bosni, o njenim naporima na uspostavljanju mira, ekonomskom oporavku BiH, o navodnom oduševljenju sa kojim je narod dočekao promjene“ (Tucaković, 2006:82). U četrdeset godina austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini štampano je oko 200 listova koji su se razlikovali kako po tematici, jeziku ili geografskom kriteriju. Većinu tih listova izdaju institucije službene vlasti ali neke od tih listova izdaju i profesionalna državna udruženja. U pravnom smislu, nova vlast dozvolila je izdavanje listova koji su svojim uklonom i narativom naglašavali nacionalni i nacionalistički karakter. Oni su predstavljali iznimno efikasna persuazivna sredstva ideoloških ambicija i teritorijalnih pretenzija prosrpske i prohrvatske orijentacije. Tu ulogu nisu preuzimali samo informativno-politički listovi već i oni koji su svojim tematskim okvirom bili posvećeni kulturi, religiji, obrazovanju ili zabavi.² Mehmed Hulusi 1884. godine pokreće prvi bošnjački list, *Vatan*, na turskom jeziku a trinaest godina nakon okupacije Megmed-beg Kapetanović-Ljubušak izdaje prvi list na Bosanskom jeziku, *Bošnjak*.

list", "Narodne novine"...). Tri su glavna činioca koji uzrokuju nastanak "Cvjetnikovih" polemičkih tekstova - novinski napadi na Osmansko carstvo i njegove činovnike, pisanje o položaju hrišćana u Bosanskom vilajetu, i svojatanje Bosne i Hercegovine.

² Tucaković (2006) navodi kako je u tom periodu svih 37 srpskih listova, koliko ih ukupno izlazilo u Bosni i Hercegovini svoje intenzivne kampanje zasnivalo na „nacionalnom prosvjećivanju“ bosanskih pravoslavaca kako bi se oni inkorporirali u srpski nacionalni korpus.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata, Bosna i Hercegovina je 1918. godine ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ademović (1998) tvrdi da su se politički sukobi između različitih nacionalno-konfesionalnih zajednica zaoštrili a takvo stanje ponajviše se reflektiralo u štampi u okviru koje veliki broj listova samo prividno prikazuje gubljenje vjerskih i nacionalnih granica a izražava jasna stranačka obilježja. Autor navodi i da je svaka politička opcija shvatila da ne može postići uspjeh i utjecaj na stvaranje javnog mišljenja bez svog glasila.

Moglo bi se, štaviše, tvrditi da značajan dio tadašnje štampe – u zavisnosti od toga ko je izdaje, s kakvim ciljem i kome je namjenjena – u temelju nosi osnovno obilježje kojim se oslikava nacionalna struktura stanovništva (Ademović, 1998:49).

U ovom periodu štampa je osim po tematici ponajviše podijeljena, u kontekstu kriterija odnosa prema vlasti, na režimsku i opozicionu. Dva službena glasila bila su *Narodno jedinstvo* i *Vrbasko novine*. Listove su izdavale kako državne institucije i političke partije tako i profesionalna udruženja, vjerske zajednice i pojedinci. Tucaković (2006) navodi kako je u tom periodu izlazilo: 46 srpskih listova, 13 hrvatskih i 16 listova koje su izdavali Bošnjaci. Narativi sadržaja srpskih listova uglavnom su se odnosili na afirmiranje centralističkih procesa Jugoslavije u kojima bi Srbi imali dominantan položaj.³ Prohrvatski listovi zalagali su se za politiku odvajanja a bošnjačka štampa za ravnopravni položaj u novoj državnoj strukturi. Ademović je, također, stajališta da je nagomilani kapital vlasti i „velikosrpske garniture sa dvorom na čelu“, omogućio stabilniju ekonomsku situaciju i veći tiraž režimskih glasila dok je gušio drugu političku štampu, „naročito listova koji nisu bili po volji vlasti“. Novinarski kadar pažljivo je biran, „gipke kičme i pomirljive savjesti“ kako bi pisali „slavopojke dvoru“, „članovima kraljevske kuće“ pritom pripisujući im „vrline i zasluge, veličajući svaki njihov postupak“.

Informacijsko-komunikacijski sistem Bosne i Hercegovine građen u razdoblju između 1918. i 1941. godine, sa početkom Drugog svjetskog rata u potpunosti je urušen. Bosna i Hercegovina se našla u sastavu Nezavisne Države Hrvatske a Komunistička partija Jugoslavije na čelu sa Josipom Brozom Titom okupila je sve narode u narodnooslobodilačkoj, antifašističkoj borbi protiv Njemačke i Italije. Pripreme za uspostavljanje nove vlasti započele su 1943. godine. Ratna dešavanja pratila su, prema Tucakoviću (2006) dva autoritarna političko

³ Ademović (1998) tvrdi da je list Srpska zora prednjačio u eksponiranju narativa srpskog nacionalizma. Urednik A. Čokorilo je objavio proglas Srbima i Srpkinjama, „bez razlike vere“, u kome ističe, „da nećemo biti zadovoljni sve dotle dok svaki srpski grad, svako srpsko selo ne bude bezuslovno dio naše majke mučenice Osloboditeljice herojske Srbije“ (Ademović, 1998:71).

propagandna koncepta: komunistički i fašistički. Komunistički koncept imao je dvije etape: ratnu (1941. -1943.) i mirnodopsku (1944. – 1945.) koji su se zasnivali u prvoj fazi na emocionalnim narativima pravde, patriotizma, slobode a u drugoj, na principima odanosti i vjernosti Partiji. Još za vrijeme Kraljevine SHS u Bosni i Hercegovini uspostavljen je sistem telefonskih, telegrafskih i radiotelegrafskih mreža koje će 1941. godine Njemačka iskoristiti za uspostavljanje tajne radijske difuzije tzv. „krugovalnih postaja“. Prema podacima o radiostanicama u Jugoslaviji za vrijeme Drugog svjetskog rata⁴ prva ovakva radio stanica je počela sa radom 14. jula 1942. i djelovala do aprila 1945. godine. Bila je pod ingerencijom Državno izvještajnog – promidžbenog ureda i Državnog zavoda za krugovalnu službu „Hrvatski krugoval“. Pored informacija lokalnog značaja, objavljivala je komentare o događajima u svijetu u kojima je veličana snaga njemačkog oružja i „prednosti fašističke kulture“ (Tucaković, 2006:141). 1942. godine oformljena je i „Krugovalna postaja Banja Luka“ ali i niz partizanskih, kratkotalasnih stanica koje su služile isključivo za komuniciranje na ratištu među jedinicama. U toku Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini su djelovali *partizanski listovi* kojima su isticani motivi značajnosti borbe protiv okupatora a Tucaković (2006) tvrdi da je u periodu između 1941. i 1945. godine štampano čak 268 listova. *Jugoslovenski list* koji je nešto kasnije promijenio naziv u *Sarajevski novi list* i *Novi list* bio je sredstvo propagande okupatorskih vlasti NDH sa izrazito prohrvatskim stavovima. Od listova koji su u toku Drugog svjetskog rata preuzimali značajnu propagandnu funkciju izdvaja se i list *Ravnogorac*. 1943. godine počinje izlaziti i list *Oslobođenje* koji je bio najznačajniji printani mediji, ujedno i jedan od ukupno dva lista, uz *Večernji list*, koji izlazi 1964., socijalističkog sistema. Relativno kasno, u odnosu na evropske i regionalne prakse uspostavljanja radiodifuzije, 10. aprila 1945. godine službeno je počeo sa djelovanjem *Radio Sarajevo*. Zlobicki (1976) navodi kako se poslije odsviranog marša sa gramofonske ploče začuo glas prvog radijskog tehničara i spikera Đorđa Lukića – Cige sa, danas, kultnim riječima: „Smrt fašizmu, sloboda narodu – ovdje Radio - Sarajevo“. Polovinom 1942. godine odlukom Politbiroa Komunističke partije uspostavljena je jedinstvena organizacija informativno – propagandne djelatnosti. U početku tijela, agitpropi, koja su bila zadužena za kontrolu formirala su se pri vojnim štabovima a nešto kasnije i pri partijskim i pokrajinskim organizacijama. Tucaković tvrdi kako su takve okolnosti imale rezultat omogućiti takav model komuniciranja koji bi na neki način etablirao vladajuću politiku ili ideologiju (Praskač – Salčin, 2023:153).

⁴ Podaci o radiostanicama u Jugoslaviji za vreme II svjetskog rata, Beograd, 1976., Jugoslovenska radiotelevizija.

Komunikacijska i cjelokupna medijska struktura shvatana je i organizirana u vidu „sredstva ideološke borbe“ i „obrazovanja narodnih masa“. U normativnom smislu, radilo se o birokratiziranom sistemu koji je nadzirao sve aspekte društvenog života posebice medijske i komunikacijske. Svaka vrsta javnog mišljenja i djelovanja koja nije bila u skladu sa ideologijom jednopartijskog sistema i državne uprave bila je sankcionisana i tretirana kao „akt neprijateljstva“. Javno izrečeno mišljenje i djelovanje koje je odstupalo od vladajućeg bilo je i zakonski sankcionisano. Anđelić smatra da opasnost nije bila prepoznavana u individulanom etnonacionalnom izražavanju već u organizovanom tj. grupnom, do te mjere, da su i etnički kulturni programi prepoznavani kao element opasnosti (Praskač – Salčin, 2023:168).

Bilo da se radi o stvarnom konsenzusu naroda koji su iskazali želju za životom u zajedničkoj državi, nacionalističkim pretenzijama prosrpske politike, težnjama za stvaranjem nacionalnih država ili supranacionalne države koja bi se zasnivala na jedinstvu naroda Bosna i Hercegovina je administrativno-pravno bila u sastavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije, a Ustavom iz 1974. godine kada je Jugoslavija određena kao savezna država socijalističkih republika, Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Većina izvora govori u prilog činjenici da je ona bila samo deklarativno federalizirana a da je stvarna vlast, u suštini bila projicirana u samo jednoj, Komunističkoj partiji. Razvoj novinarstva i medija, uopće do 1948. godine bio je pod direktnom kontrolom agitpropskih organa koji su rukovodili informativnom djelatnosti i usmjeravali je prema ciljevima Komunističke partiji a šezdesetih godina zamijenjen društvenom kontrolom tj. sistemom samoupravljanja. Osnivačka prava nad sredstvima javnog informiranja imao je Socijalistički savez a kontrola je vršena preko programskih savjeta. Bjelica i Jevtović (2006) navode kako je postojalo „pet tabua“ u koje se nikako nije smjelo dirati: lik i djelo nepogrješivosti vođe Josipa Broza Tita, samoupravljanje i nesvrstanost čime se čuvala neutralnost između Istoka i Zapada, Savez komunista kao vodeću snagu, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti i Jugoslovensku narodnu armiju kao simbol odbrane. Unatoč činjenici da su mediji bili strogo kontrolirani niti u jednom zakonskom dokumentu koji se odnosi na reguliranje informacijsko-komunikacijske prakse nije naveden „argument prisile“, iako Anđelić (2003) navodi da je postojao cijeli jedan aparat „tajne policije“ koja se takvim argumentima i služila.

Do 1989. godine u Jugoslaviji će djelovati 202 radijske stanice od kojih je savezna bila Radio Jugoslavije a 6 republičkih. Od 1984. godine u Bosni i Hercegovini je djelovalo 45 radijskih stanica a do 1991. bit će uspostavljeno njih 52. U zakonskom smislu, 1989. godine, dijelom će biti dozvoljeno i inkorporiranje privatnog udjela u radiodifuznoj djelatnosti koja će se, po prvi

put, nakon dugogodišnjeg medijskog monopola suočiti sa konkurentnim tržištem elektronskih medija. Radiodifuzna djelatnost bila je u nadležnosti Saveza komunista Bosne i Hercegovine i Socijalističkog saveza radnog naroda, Republičke konferencije SSRN (Socijalističkog saveza radnog naroda) koji su ujedno bili i formalni osnivači elektronskih medija. Skupština Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine osnovala je Javno preduzeće *Radio – televiziju Sarajevo*. Više od 80 posto novinara bili su članovi Saveza komunista. Za razliku od radijske difuzije televizijska je uspostavljena dosta kasnije u odnosu na druge evropske zemlje pa čak i republike u tadašnjoj Jugoslaviji. Nekoliko teza govori u prilog odlaganju uspostavljanja televizije. Jedna od njih je to, uistinu, bila isključivo tehnička prepreka jer geografska i reljefna struktura bosanskohercegovačke teritorije nije odgovarala uspostavljanju relejnih objekata i, takvo što, iziskivalo bi određena sredstva koja se nisu planski odvajala. Pitanje je da li je, između mnogih razloga, postojao i politički, koji napominje Tucaković (2000), a odnosi se na stav da uspostavljanje televizije u Bosni i Hercegovini nije potrebno usljed, već postojećih, televizijskih emitera u Zagrebu i Beogradu koji su imali mogućnost „držanja pod kontrolom“ procesa informiranja bosanskohercegovačke javnosti. Prva, televizijska emisija „Televizije Sarajevo u osnivanju“ emitovana je na Televiziji Zagreb, 26. jula 1961. godine i bila je posvećena 20. godišnjici ustanka naroda Bosne i Hercegovine. Televizija Sarajevo, 1969. godine, uključena je u jugoslovenski radio – difuzni sistem i prvi put, iz sopstvenog studija, emituje redovnu, prvu, informativnu emisiju *Večernji ekran*. Osnovne smjernice programske orijentacije odnosile su se na njegovanje revolucionarnih tradicija, podsticanja političke i, uopće, društvene reforme, saradnja sa nesvrstanim zemljama i podržavanje politike nesvrstanosti, borba protiv „neprijateljskih elemenata“, sprečavanje nacionalne i svake druge netrpeljivosti i konflikta između radničke klase, naroda i narodnosti, zaštita Jugoslavenske narodne armije i opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Bitno je napomenuti da je *Televizija Sarajevo* bila jedini televizijski emiter na tlu Bosne i Hercegovine uz dostupne programe drugih republičkih televizija. Djelovanje inostranih televizija nije bilo dopušteno. Čačinović (2001) navodi kako su, veoma kontrolirani mediji u bivšoj Jugoslaviji slali i političke poruke koje „nisu mogli očekivati da budu percipirane u skladu sa namjerama njihovih autora“. O opstojnosti režima u jednopartijskom ambijentu, prema autorici, „nije bilo nešto o čemu su mogli gledatelji ili slušatelji odlučivati po vlastitom mišljenju stoga njihovo prihvatanje ili neprihvatanje nije bilo važno ni naručiteljima ni cenzorima“.

Prethodna povijesna retrospekcija pokazuje da su različiti historijski periodi Bosne i Hercegovine u cilju održavanja željenog političkog i državno-pravnog ambijenta rezultirali i kreiranjem komunikacijskih kanala i medija koji bi

utjecali na socijalne promjene i društveni razvoj u skladu postojećih ideoloških ambicija. Takvu konstantnost u bespogovornom praćenju i podupiranju različitih ideoloških vrijednosti marksistički filozof Althusser je nazvao manipulacijom ideologije odnosno interpelacijom.

Naslijeđe i etnički razdijeljeni medijski prostor

Krajem osamdesetih godina nizom indikatora kao što su: veliko zaduženje zemlje, socijalna nezadovoljstva, afera Agrokomerc iz 1987. godine i Memorandum (SANU) Srpske akademije nauka i umjetnosti iz 1986. kojim se redefinira položaj Srba u Jugoslaviji narušen je ugled Komunističke partije i otvoren prostor za procese disolucije tadašnje Jugoslavije. Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) osnivaju se 1990. godine. Svoje djelovanje nastavio je Savez komunista preimenovan na početku u Stranku demokratskih promjena koja će kasnije postati Socijaldemokratska partija (SDP) te Savez reformskih snaga. Filipović (1997) pojašnjava da su nacionalističke stranke „nastavile vlast koju su ranije vršili komunisti“ i „imale težnju da teritorijaliziraju svoju vlast misleći da su jedini i autentični predstavnici sva tri naroda u BiH“ (Praskač-Salčin, 2023: 169).

Paradržavna tvorevina Hrvatska zajednica „Herceg – Bosne“, uspostavljena je 1991. godine a 1992. godine Srpska Republika Bosne i Hercegovine. Referendumom provedenim 29. februara i 1. marta 1992. godine, 64% građana Bosne i Hercegovine izjasnilo se za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Već u to vrijeme javljaju se mediji koji će zastupati kritički stav prema državno-pravnom ustrojstvu koje je nezainteresirano popuštalo dugogodišnju medijsku kontrolu. Prema Izvještaju⁵, ipak se u informativnim emisijama pojavljuju „jednostranost, iskrivljavanje činjenica i izvjesna prešućivanja“ pored težnje da u programima koji su sve više realizirani kao „vandredni“, izvještaji sa mnogobrojnih mitinga, zborova i građanskih okupljanja budu dokumentovani sa uključivanjem svih različitosti stavova. U registru se 1991. godine nalazilo 435 medijskih organizacija. Od toga 377 novina i drugih štampanih medija, 54 radio stanice, 4 televizijske stanice i JP RTSA sa 2 televizijska i 3 radijska kanala (Udovičić, Jusić, Halilović, Udovičić, 2001). Tadašnje republičke televizijske stanice, krajem 1989. godine, počele su napuštati zajedničku programsku šemu i politiku usljed snažnog propagandnog utjecaja politike

⁵ Izvještaj o ostvarivanju Plana programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo u 1988. godini, Plan programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo za 1989. godinu i pretpostavke za njihovo ostvarivanje: prijedlog, Radio – televizija Sarajevo, 1988., Oslobođenje, Sarajevo.

Slobodana Miloševića i, kako kaže Anđelić (2003), “prekomjernih beogradskih programa”.

To što smo imali početkom 1990...bilo je osam TV stanica, od kojih su četiri radile kao jedna, pod upravom jednog centra, dok su ostale četiri pokrivale svoje teritorije...Manipulisanje i krah konsenzusa u jugoslovenskoj televiziji nagovestili su sličan krah u organima federalne vlasti (Tompson, 2000:21).

Različiti novinarski ukloni, pretežno oni zamijenjeni ideološkim narativima, poprimali su nacionalističke konotacije čak i u istom mediju. O tome svjedoči primjer koji navodi Pirolić (1995) kada su dvojica novinara, iste medijske kuće, napravili reportažu iz ratom zahvaćene Hrvatske dijametralno suprotnih konotacija i narativa. Jedna je govorila o užasnom stradanju i agresiji a druga o oslobođenju grada Vukovara.

Neposredno prije rata 1992. godine odigrao se scenariji, sličan onome koji se dogodio neposredno prije u Hrvatskoj, ilegalnog zauzimanja radiotelevizijskih predajnika u Bosni i Hercegovini od strane Jugoslavenske narodne armije pod izgovorom „čuvanja“. Oni su odmah potom predati pristalicama SDS-a. Informacijsko-komunikacijski sistem Bosne i Hercegovine bio je snažno inkorporiran u djelatnost opštenarodne odbrane i društvene samozaštite pa je i većina relejnih i predajničkih struktura u Bosni i Hercegovini građena u neposrednoj blizini vojnih postrojenja a topografske kote na kojima su se nalazili, ujedno, su predstavljale i najznačajnije vojne kote. Tompson (2000) navodi kako je do aprila 1992. godine polovinu teritorije Bosne i Hercegovine pokrivao signal RTV Srbije i onemogućeno emitiranje vlastitih programa⁶ što je plan stavljanja Bosne i Hercegovine u informacijsko-komunikacijsku blokadu učinilo uspješnim. Nacionalistički diskursi koji su prožimali cjelokupnu historiju Bosne i Hercegovine ne izostavljajući niti jedan društveni segment, a posebice zainteresirani za komunikacijske kanale i medijski prostor, paralelno sa planovima blokade, početkom devedesetih upućivali su i na realizaciju nacionalne podjele tadašnje Radio-televizije Sarajevo na tri nacionalna emitera.

Nakon barikada uspostavljenih 1. marta 1992, 'rukovodstvo SDS-a je dan kasnije formalno zatražilo od Vlade BiH (i) da uhapsi osobe koje su ubile Srbina na vjenčanju; (ii) da se RTV Sarajevo podijeli na zaseban muslimanski, srpski i hrvatski kanal i prestanak emitovanja JUTEL-a čije je sjedište bilo u Sarajevu; (iii) da prestane tražiti međunarodno priznavanje BiH do trenutka

⁶ Presječeni su i svi drugi vidovi komunikacija koji su koristili predajničku tehnološku platformu za ostvarivanje komunikacije u smislu PTT saobraćaja itd.

kada sve tri strane postignu sporazum o ustavnom uređenju BiH; (iv) da naloži da odmah bude obustavljena medijska kampanja u kojoj se nezavisnost i suverenitet BiH prikazuju kao svršen čin (Arnaut-Haseljić, 2021:144-145).

U tom smislu, već tada ponuđen je i nacrt eventualne normative. Prema Tompsonu (2000), povodom ovog Zakona Radio-televizije Sarajevo se obratila Saveznom ustavnom sudu tvrdeći da bi bio suprotan zakonu koji ima veću snagu od republičkog zakonodavstvu o kontroli javnih kompanija i pravima zaposlenih. Zahtjevi SDS – a za nacionalnom podjelom iz 1990. godine opravdavaju su „nekorektnim izvještavanjem prema Srbima“. Nacionalne stranke pozivale na neplaćanje RTV takse zbog „antimuslimanskog, antisrpskog i antihrvatskog“ izvještavanja što je rezultiralo dovođenjem ovog medija 1992. godine do potpunog kolapsa. Opravdanje za oružani sukob i agresiju na Bosnu i Hercegovinu srbijanska politika predvođena Slobodanom Miloševićem našla je u izlasku država iz SFRJ koji je, prema njihovom mišljenju, bio neustavan, vodeći se željama bosanskih Srba da žive u jednoj zemlji sa ostalim Srbima iz Srbije i Crne Gore.

Da su mediji imali značajnu ulogu u projiciranju zločina potvrđuje i optužnica podignuta protiv srpskog vođe Slobodana Miloševića, a koja, između ostalih, sadrži i tačku kojom se okrivljuje za zloupotrebu propagande. U izmijenjenoj optužnici od 22. novembra 2002. godine u tački 25 stoji:

”Slobodan MILOŠEVIĆ, (...) g) Kontrolisao je, manipulirao ili se na drugi način služio državnim sredstvima javnog informisanja u Srbiji za širenje preuveličanih i neistinitih poruka o nacionalno motivisanim napadima bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata na srpski narod, kako bi se među Srbima koji žive u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini stvorila atmosfera straha i mržnje, koja je doprinijela prisilnom uklanjanju većine nesrba, prije svega bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, iz velikih dijelova teritorije Bosne i Hercegovine.”⁷ (Arnaut – Haseljić, 2020:232-233).

Od 1992. do 1995. godine ne postoji zvanični i cjelovit registar medija na području Bosne i Hercegovine. Podaci o broju i vrsti medija prikupljeni su nesistematično i parcijalno. Cjelokupni sistem informiranja u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata bio je sveden na svega 25% teritorije koja je zahvatala područje Sarajeva i Zenice. Signal srpske televizije prekrivao je 70% teritorije⁷. Medijski prostor podijeljen je gotovo identično sa ideološkim,

⁷prema L'Organisation Internationale des Journalistes, Reporters and Media in Ex-Yugoslavia, Paris, Les Cahiers de L'Organisation Internationale des Journalistes, januar 1993.

političkim i nacionalističkim teritorijalnim granicama. Na cjelokupnoj teritoriji Bosne i Hercegovine djelovala su tri sasvim odvojena i u potpunosti oprečna informacijska/medijska sistema. Jedan, na slobodnoj teritoriji a druga dva na okupiranim teritorijama od strane srpskih vojnih formacija i Hrvatskog vijeća obrane (HVO). Preuzeti predajnici RTV Sarajevo kao i cjelokupna oprema informativno-tehničkih centara ovog medija koja je se nalazila na teritoriji zemlje iskorištena je za djelovanje novooformljenih medija na okupiranoj teritoriji. Izvršni odbor SDS-a imenovao je Komisiju za informisanje i propagandu, te su od oktobra 1991. pokrenute pripreme za stvaranje radio-televizijske mreže koja bi objedinila srpski informativni prostor, kao i za osnivanje njihove vlastite novinske agencije. *Uputstvo za rad kriznih štabova srpskog naroda u opštinama* izdato je u aprilu kada se pokreće i rad novinske agencije SRNA (Arnaut – Haseljić, 2021:64). Emitovanjem Dnevnika iz studija u Banjoj Luci, 19. aprila 1992. godine, i iste godine u maju, emitovanjem Kanala S počelo je osnivanje Srpske radio – televizije koja će krajem 1993. godine nastati spajanjem ova dva emisiona centra iz Banja Luke i Pala. Ova RTV stanica, kasnije, postat će jedan od tri servisa Javnog RTV sistema BiH. Na teritoriji koji je bio pod kontrolom HVO-a Javni RTV emiter Republike Hrvatske HRT bio je rukovodioc i vlasnik televizijskim stanicama koje su osnivane na ovom području.

U Izvještaju redovnog profesora Univerziteta Reims Champagne-Ardenne Renauda de La Brossa, sačinjenom na zahtjev Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju⁸ navodi se da su se nove vlasti nastale nakon sloma bivše Jugoslavije zaista “poslužile” medijima kao oružjem koje može da doprinese ostvarenju njihovih kratkoročnih i dugoročnih političkih ciljeva. Da bi to ostvarila, svaka vlast je u svojoj republici nastojala da zavlada medijima na svojoj teritoriji, a naročito televizijom, pretvarajući ih u instrumente režimske propagande sa zadatkom da se stanovništvo “pridobije” za svoje političke zamisli i akcije (de La Bross, 2003). De La Bross navodi da su određeni političari i politički akteri uz pomoć urednika i novinara iz sistema informisanja, smišljeno, medije usmjerili sa primarne vokacije informisanja u propagandna sredstva.

Dobar primer za to je sistematsko ocrnjivanje bosanskih Muslimana u srpskim sredstvima informisanja u Bosni i Hercegovini koje su dalje preuzimala sredstva informisanja u Srbiji. Risto Đogo, voditeljska zvezda TV Pale, bio je dakle propovednik srpske superiornosti i muslimanske degenerisanosti - pri čemu su njegovi stalni napadi imali za cilj najgrublje vređanje Muslimana kao

⁸Politička propaganda i projekt “Svi Srbi u jednoj državi”: posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe, 2003.

nacionalne zajednice kao i, sa druge strane, da sve delove srpske javnosti navedu da posumnja u pripadnost Muslimana ljudskom rodu. Novinarka Katarina Subašić tako prenosi sledeće: “Jedan od najnotornijih primera Dogovog televizijskog rada bio je izbor slika majmuna kojima je praćen tonski snimak govora (bosanskog predsednika) Alije Izetbegovića.” (de La Bross, 2003).

De la Bross u dokumentu bilježi i niz primjera od kojih je ilustrativna i “jedna laž smišljena za pothranjivanje mržnje prema neprijatelju koju su pronosili srpski mediji bila je da Muslimani u Sarajevu pod opsadom izgledne životinje u gradskom zoološkom vrtu hrane srpskom decom. Tu lažnu informaciju koju je objavila TV *Pale*, odnosno glasnogovornik režima Radovana Karadžića na njoj, voditelj Risto Đogo, a takođe i pres-agencija *SRNA* (de La Bross, 2003).

Analizirajući učešće medija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj u proizvodnji rata Tompson (2000) navodi nekoliko teze koje se odnose na njihovu ulogu u ovom periodu:

- *bili su sredstva za pridobijanje podrške javnosti i nad njima je vršena sistematska manipulacija;*
- *legitimizacija rata vršena je kroz političku/etničku propagandu posredstvom medija,*
- *vršili su širenje poluistina, dezinformacija te promociju određenih mišljenja a potiskivali drugačija,*
- *utilicali su na povećanje socijalne distance,*
- *služili su kao institucije vlasti,*
- *ideološki ciljevi bili su zamijenjeni nacionalnim,*
- *manipulisali su strahom,*
- *bili su sredstvo ograničavanja društvene i građanske moći*
- *u kontekstu čega je „narcizam malih razlika uvećan do despotskih razmera“ (Tompson, 2000:323).*

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, 1995. godine rat je okončan a institucijama Bosne i Hercegovine, između ostalog, data je nadležnost uspostavljanja i funkcioniranja zajedničkih i međunarodnih komunikacija. Aneks 9 nalagao je i Sporazum o osnivanju javnih korporacija Bosne i Hercegovine tj. uspostavljanje zajedničkih korporacija za saobraćaj, struju, vodu, energente, poštanske, telekomunikacione i druge komunikacijske usluge. Međutim, medijski prostor Bosne i Hercegovine bio je prezasićen a domaće vlasti nisu imale posebnih ambicija za njegovim reguliranjem. Vjerovatno je taj medijski haos neposredne povijesti odgovarao svim konceptima u smislu kojih su svoje ratove mogli nastaviti samo ovog puta

drugim, medijskim sredstvima, dakako, u okvirima naslijeđenih etničkih prostora. Da bi se zaustavio govor mržnje i podupiranje različitih vrsta netrpeljivosti u medijima prva faza medijske regulacije zasnivala se na donošenju odluka i zakona od strane visokog predstavnika. Tako su na inicijativu visokog predstavnika doneseni zakoni o uspostavljanju javnog sistema tj. Zakon o Javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine, Zakon o Javnom RTV servisu Bosne i Hercegovine, Zakon o Javnom RTV servisu Federacije Bosne i Hercegovine, Zakon o Javnom RTV servisu Republike Srpske kao i Zakon o komunikacijama. Razjedinjeni, finansijski neodrživi i podložni različitim vrstama utjecaja ovi servisi suočavaju se sa nizom izazova koji, između mnogih drugih, potječu iz činjenice da oni nisu nastali konsenzusom javnosti, što ih u svakom smislu treba i određivati jer javne medije osniva, finansira i kontrolira isključivo javnost. Demokratija funkcionira najbolje u društvima minimalne socijalne nejednakosti i kada građani smatraju zajedničko dobro vlastitim blagostanjem (McChesney, 2008:288). Stvarni medijski pluralizam označavao je samo kvantitativno broj novoformiranih medija koji su i dalje mogle služiti persuazivnim namjerama. Voćkić – Avdagić (2002) tvrdi da je taj novi, demokratski proces trebao smjestiti informacijsko/komunikacijsku djelatnost u novo društveno, državno uređenje potiskivanjem ideoloških komponenti u korist razvijanja demokratske orijentacije i u pravcu uključivanja modernih svjetskih iskustava i trendova. Na taj način je ideologizacija medija kao naslijeđena forma povijesnog centralizma zamijenjena novom politikom medijske interpelacije tj. nacionalizacijom. Programski sadržaji su ostali etnički usmjereni sve više se distancirajući od javnih interesa, pluralizma mišljenja, decentralizacije i profesionalizma.

Posljedice etnički razdijeljenog medijskog prostora

U istraživanju provedenom 2010. godine analiziran je proces selekcioniranja i prezentiranja informacija iz Bosne i Hercegovine tri printana lista u Bosni i Hercegovini: *Dnevni avaz*, *Dnevni list* i *Nezavisne novine* te centralne informativne emisije televizija tri Javna RTV servisa (*Javnog RTV servisa BiH*, *Javnog RTV servisa Federacije BiH* i *Javnog RTV servisa Republike Srpske*). Rezultati istraživanja pokazuju da su istovjetne vijesti i informacije koje su diseminirali dnevni listovi objavljivane u dijametralno suprotnim novinarskim uklonom i narativom. Također, televizijski dnevници su tadašnju vijest o hapšenju ratnog gradonačelnika Trebinja Božidara Vučurevića objavili na način da je televizijski dnevnik *Javnog RTV servisa BiH* u prvi plan istakao reakcije Srpske demokratske stranke koja je osudila hapšenje i apelirala na nadležne organe Republike Srpske da poduzmu konkretne mjere

radi zaštite svojih građana kreirajući daljnji tok vijesti prema narativu da vlasti Srbije pokazuju spremnost da odustanu od gonjenja onih koji su nesumnjivo počinili zločine nad srpskim stanovništvom. *Javni RTV servis Federacije BiH* istu vijest izgradio je prema uklonu isticanja razloga optužbe tj. da je tokom 1991. pa do oktobra 1995., djelujući individualno i u saradnji s Radovanom Karadžićem, planirao, poticao, naložio i na drugi način pomogao u provođenju ideje stvaranja velike Srbije na prostoru bivše Jugoslavije okupacijom i pripajanjem dijelova teritorija Republike Hrvatske i protjerivanjem hrvatskog stanovništva. *Javni RTV servis Republike Srpske* u istovjetnoj vijesti istakao je u prvi plan oslobađanje Vučurevića i prekid sa hapšenjem nevinih Srba po potjernicama Hrvatske koja sopstvene zločine i etničko čišćenje Srba pokušava sakriti montiranjem optužnica protiv onih koji su od njih branili srpski narod (Praskač-Salčin, 2014) Niti jedna od vijesti nije bazirala kreiranje televizijske poruke prema postulatima odgovora na pitanja koja bi bila od šireg, društvenog, javnog interesa.

Sa druge strane, podaci iz 2010. godine govore da je princip etničke podijeljenost prisutan i kod odabira najgledanijih stanica u Bosni i Hercegovini od strane javnosti. U Federaciji BiH na prvom mjestu je bila FTV sa 21.8% gledanosti a u Republici Srpskoj na drugom mjestu u top 10 najgledanijih RTRS sa 14.4%. Gledanost RTRS-a u Federaciji BiH je bila 1.2% a FTV-e u Republici Srpskoj 3.3%. Kada su u pitanju javni emiteri, među Bošnjacima najgledanija je bila FTV sa 23.5% a potom i BHT1 sa 8.3% gledanosti dok je popularnost RTRS-a izrazito manja (1.4%). Građani hrvatske nacionalnosti, u tom periodu najviše povjerenja poklanjali su inostranim TV stanicama, čak 45.9%. FTV zauzima 11.5% a RTRS skromnih 2.6% gledanosti kod gledatelja hrvatske nacionalnosti. Među građanima srpske nacionalnosti najpopularniji je jedan od komercijalnih emitera (PINK BH sa 18.0%) a odmah potom RTRS sa 14.1% gledanosti. FTV (2.7%) i BHT1 (3.5%) posjeduju veoma malu gledanost među građanima ove nacionalnosti. Ovi podaci govore u prilog stajalištu da su savremena historija devedesetih godina i rat u Bosni i Hercegovini rezultirali kreiranjem medijskih prostora koji su uzročno-posljedično korespondirali sa etnički razjedinjenim teritorijem i u savremenom medijskom okruženju nastavili medijske politike interpelacije tj. slijepog praćenja/manipulacije ideologije.

Prema istraživanju javnog mišljenja o potrebama medijskog sektora u BiH (OSCE, 2022) građani Bosne i Hercegovine i dalje iskazuju nizak stepen povjerenja u medije isključivo iz razloga politički uvjetovanih diseminiranih sadržaja. Informativne emisije se nedvosmisleno percipiraju kao politička propaganda, s ciljem održavanja tenzija koje izazivaju politički čimbenici koji određuju rad medija (OSCE, 2022:7). Prema mišljenju najvećeg broja ispitanika u medijskim sadržajima, koji se plasiraju putem medija u Bosni i

Hercegovini, dominiraju negativno konotirane vijesti, za koje ispitanici smatraju da se namjerno forsiraju jer na taj način pomažu političkim elitama u BiH da održe nefunkcionalno stanje u državi. Plasiranje laži i neistina je, također, jedna od čestih asocijacija koje građani BiH u velikoj mjeri vežu uz pojam medija (OSCE, 2022:7). Sukladno rezultatima ove studije, građani plasirane medijske sadržaje percipiraju kao politički uvjetovane i one koji svojim narativom jasno mogu pokazati sa kojim političkim strukturama su povezani.

Prema informativnom programu ispitanici imaju pretežno negativan stav. Smatra se da su informacije koje se kroz informativni program plasiraju određene ideološkim smjernicama političkih čimbenika koji stoje iza određenih medija; i da u njima dominira negativan prizvuk koji se pridodaje informacijama, što u perspektivi, prema mišljenju ispitanika, dovodi do vještačkog održavanja tenzije u bosanskohercegovačkom društvu (OSCE, 2022:8).

Ove procese u okviru kojih se mediji i medijski sadržaji udaljavaju od interesa javnosti Turčilo i Buljubašić (2017) definirale su fenomenom *shrinking spacea*.

Odnosi se na različite aspekte sužavanja javnog prostora, uključujući i sužavanje medijskog prostora za različitosti i alternativna gledišta, kao i sužavanje prostora za medije da budu aktivni akteri političkih procesa u interesu javnosti i u funkciji nadziranja tih političkih procesa (watchdog). Shrinking space u medijskom prostoru se manifestira kroz političku i ekonomsku ovisnost, politički i medijski klijentelizam i paralelizam, te kroz nerazvijanje senzibiliteta za bilo šta što je mimo dominantnog narativa, odnosno mainstreaama (Turčilo, Buljubašić, 2017:9).

Zaključak

Naslijeđene forme medijske interpelacije u okvirima etnički razdijeljenog medijskog prostora u Bosni i Hercegovini se danas istražuju u kontekstima analize političkog paralelizma. Odnosno, većina studija analizira kako kvalitativni dio medijskih sadržaja i njihovu povezanost sa dominirajućim političkim narativima tako i druge forme političkog paralelizma u smislu političke orijentiranosti urednika, novinara ili pak same javnosti, uredničke politike kao i organizacijske ili finansijske veze medija i intersnih političkih grupa i pojedinaca.

Teorija postavljanja dnevnog reda polazi od činjenice da su mediji zaslužni za diseminiranje tema koje bi bile od općeg javnog interesa odnosno one koje bi socijalna sredina trebala smatrati važnim. Njihova uloga u odabiru, interpretaciji pa čak i redoslijedu postavljanja tema prema važnosti diseminiranih sadržaja mjerljiva je efektima utjecaja koje mogu imati na mišljenje, ponašanje i u konačnici formiranje javnog mnijenja. Prema Baranu i Davisu (2012) taj proces selekcije je kolektivni proces u kojem mediji, vlada i građanstvo recipročno utječu u područjima javnih politika. Stoga bi i posljedice ovakvih medijskih politika bile projicirane u sprečavanju bh javnosti na objektivne, cjelovite i raznovrsne informacije u diseminiranju kojih mogu ravnopravno participirati a koje će biti u funkciji dobrobiti svakog pojedinca u društvu. Trenutni koncepti medijskih politika nisu vođeni objektivnim prepoznavanjem potreba i interesa javnosti jer se ne oslanjaju na deficitarne studije o komunikacijskim/medijskim potrebama bh javnosti. Sa druge strane, jednako važne posljedice razjedinjenih medijskih politika potpomažu učvršćivanje postojećih društvenih stereotipa i time se značajno udaljavaju od koncepta medijske funkcije integracije. Pitanja integracije važna su ne samo sa aspekta javnosti već i sa aspekta medijskih organizacija. Jedna od neformaliziranih ideja kreiranja ekonomske stabilnosti i opstojnosti Javnih servisa u Bosni i Hercegovini bila je i produkcija zajedničkog programa tj. centralne informativne emisije televizijskog dnevnika kako bi se troškovi produkcije svim servisima umanjili. Sasvim jasno da je ova ideja odbačena upravo iz razloga različitih postupaka selekcije, odabira i narativa vijesti i informacija. Takvi urednički ukloni sve više distanciraju medijsku misiju od vrhovnih principa poštivanja javnog interesa, pluralizma mišljenja, decentralizacije i profesionalizma.

Prethodno elaborirana analiza potvrđuje stajalište da povijesne činjenice razvoja informacijsko-komunikacijskog i medijskog sistema u Bosni i Hercegovini pokazuju da je svako političko uređenje reformiralo postojeće komunikacijske kanale organizirajući ih shodno vlastitim ideološkim ambicijama čime se omogućava/lo medijsko promicanje i učvršćivanje već postojeće društveno ustaljene prakse etnički razjedinjenog društva.

Istraživanje medijske povijesti, društvene historije medija, uopće, zauzima mali prostor u okvirima različitih komunikoloških istraživanja. Većina historijskih razmatranja komunikacijske prošlosti bazirana je na razumijevanju i eksplanaciji savremenih medijskih politika i komunikacijskih obrazaca te, u vrlo parcijalnom obilku, zauzima oblast istraživanja i analiziranja isključivo upečatljivih i akcentiranih vremenskih perioda u kojima su se zadesili mediji i razvijala komunikacija, uopće. Vodeći se stajalištem da poznavanje povijesnih struktura i društvenog života u prošlosti omogućava

suočavanje sa savremenim problemima (Gros, 1976) istraživanje medijske povijesti Bosne i Hercegovine nema samo dimenziju saznavanja o načinima i vrsti komunikacijske djelatnosti već propituje historijsku karakteristiku razvoja bh javnosti i medija u funkciji razvoja društva u okviru kojih mediji mogu biti dragocjeni resursi prevazilaženja etničkih, političkih, nacionalističkih i hegemonističkih politika u savremenim društvenim konstelacijama.

Literatura

1. Ademović, F. (1998). *Bosanskohercegovačka štampa*. Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Soroš media centar.
2. Anđelić, N. (2003). *Bosna i Hercegovina između Tita i rata*. Beograd: Samizdat, B92.
3. Arnaut Haseljić, M. (2020). Odgovornost medija za zločine. *Pregled: časopis Za društvena Pitanja / Periodical for Social Issues*, 1(1), 229–241. Pristupljeno april 2025., preuzeto sa <https://www.pregled.unsa.ba/index.php/pregled/article/view/697>.
4. Arnaut Haseljić, M. (2021). *Politike i prakse prikrivanja zločina: masovne grobnice na području Sarajeva: 1992-1995*. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta.
5. Baran, S. J., Davis, D. K. (2012). *Mass communication theory: Foundation, ferment, and future*. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
6. Bjelica, M., Jevtović, Z. (2006). *Istorija novinarstva*. Beograd: Megatrend Univerzitet primenjenih nauka.
7. Brigs, B., Berk, P. (2006). *Društvena istorija medija*. Beograd: Clio.
8. Čaćinović, N. (2001): *Doba slike u teoriji mediologije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
9. De La Bross, R. (2003). Izvještaj sačinjen na zahtjev Tužilaštva Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, *Politička propaganda i projekt "Svi Srbi u jednoj državi": posledice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe*. Pristupljeno april 2025., preuzeto sa https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm.
10. Fidler, R. (2004). *Mediamorphosis, razumevanje novih medija*. Clio.
10. Gros, M. (1976). *Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
11. Izvještaj o ostvarivanju Plana programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo u 1988. godini, Plan programa Radio – Sarajeva i Televizije Sarajevo za 1989. godinu i pretpostavke za njihovo ostvarivanje: prijedlog, Radio – televizija Sarajevo, 1988., Oslobođenje, Sarajevo.
12. Kunczik, M., Zipfel, A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Pristupljeno septembar 2017., preuzeto sa: <http://www.fes.hr>.

13. Lou, P. E. (2010). *Mediji i politički proces*. Edicija katedra, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
14. McChesney, R. (2008). *Bogati mediji siromašna demokratija-komunikacijske politike u mutnim vremenima*. Sarajevo: Šahinpašić.
15. McQuail, D. (2010). *Mass communication theory*. (6th ed.). London: Sage.
16. Pirolić, Z. (1995). *Radio reporter*. Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH.
17. Prajs, S. (2011). *Izučavanje medija*. Beograd: Clio.
18. Praskač-Salčin, I. (2014). *Organizacija BH medijskog sistema primjerenog savremenim potrebama BH društva*. Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva, (20), 433-453. UDK: 316.774:654.1(497.6).
19. Praskač - Salčin, I. (2023). *Razvoj radija u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
20. Procjena potreba medijskog sektora u Bosni i Hercegovini, Izvještaj o provedenom istraživanju javnog mišljenja o potrebama medijskog sektora u Bosni i Hercegovini, OSCE, 2022, pristupljeno april 2025., preuzeto sa <https://www.osce.org/files/f/documents/a/9/520154.pdf>.
21. Radojković, M., Stojković, B. (2009). *Informaciono komunikacioni sistemi*. (2 ed.). Beograd: Clio.
22. Sabato, L. (1993). *Feeding Frenzy: How Attack Journalism Has Transformed American Politics*. The free press.
23. Thompson, M. (2000). *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*. Beograd: Medija centar.
24. Tucaković, Š. (2006). *Historija novinarstva i medija u BiH*. Sarajevo: S & A company.
25. Tucaković, Š. (2000). *Historija komuniciranja*, Sarajevo: Univerzitetska knjiga.
26. Turčilo, L., Buljubašić, B. (2017). *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: utišani alternativni glasovi*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju.
27. Udovičić, Z., Jusić, T., Halilović, M., Udovičić, R. (2001). *Mediji na prekretnici: medijska slika Bosne i Hercegovine*. Pristupljeno mart 2023., preuzeto sa: <https://www.researchgate.net/publication/265423605>.
28. Voćkić-Avdagić, J. (2002). *Suvremene komunikacije ne/sigurna igra svijeta*, Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
29. Zlobicki, B. (1976): *Radio Televizija Sarajevo: 1945. – 1975.: građa za monografiju, Radio – televizija Sarajevo*, Sarajevo.